

А.Г.Морозов, В.В.Нагорний.
Геодетермінічні фактори формування козацтва.

На початку XVII століття сільське господарство майже повністю визначало перебіг економічного життя країн Східної Європи. Наслідки сільськогосподарського року в ряді випадків мали вирішальний вплив на прийняття королем і сеймом Речі Посполитої найважливіших військово-політичних рішень.

Слід, проте, зазначити, що в загальному потоці публікацій, присвячених генезису української козацької державності, цій важливій проблемі приділяється надто мало уваги. Між тим, вона має чимало аспектів, які потребують докладного висвітлення, зважаючи на їх специфічний, інколи майже незрозумілий на сьогодні характер. Таким є, зокрема, питання про вплив на життя середньовічного українського суспільства геодетермінічних факторів.

Обмеженість економічних ресурсів покріпачених селянських дворів вела не лише до загальної нестачі тягла і реманенту, але й негативно позначалась на конструкції та якості знарядь праці, доборі худоби, внаслідок чого загальний рівень агрокультури залишався на досить низькому рівні. Не менш складним було становище покозаченого селянства — новопоселенців Середнього Подніпров'я, які нерідко осідали на полудневій Київщині, маючи лише мінімально необхідні засоби та знаряддя праці. Відсутність належного виробничого потенціалу ставила селянські господарства в надмірно тісну залежність від перебігу природно-кліматичних факторів.

Внаслідок цього, важливе значення для формування

на російських, білоруських та південнослов'янських землях. території, на якій впродовж XVI-на початку XVII століття осідали козацькі слободи, мали природні фактори не лише суто оборонного (захищеність місця проживання достатніми лісовими масивами, річками, озерно-болотними системами, густою яружністю), але й кліматичного характеру. Крім якості ґрунтів, на успішне ведення рільництва впливали сума сонячного світла і тепла вегетаційного періоду, річна амплітуда коливань температури повітря та її середньорічне значення, тривалість безморозного періоду, кількість та періодичність опадів, характер снігового покриву, напрям вітрів. Все це, звичайно, сприймалось покозаченим селянством емпірично, але, виходячи з наявності багатовікової традиційної культури землеробства, усвідомлювалось цілком ясно.

Дуже привабливою для вирощування, високоврожайною і одночасно дорогокоштуючою зерновою культурою була для українського селянства озима пшениця. Незважаючи, однак, на високий попит на неї в Західній Європі та ціну, що перевищувала ціну жита на 50-80 відсотків, пшениця як загалом в межах Речі Посполитої, так і, власне, на Україні до козацької колонізації полудневої Київщини та Поділля вирощувалась в дуже обмеженій кількості. Так, в Галичині на початку XVII століття в загальній площі зернових пшениця займала лише 9 відсотків. Навіть в повністю орієнтованих на західні ринки фільварках центральних повітів Київського воєводства площі, зайняті пшеницею, не перевищували 10-12 відсотків. Жито ж займало, принаймні, 40 відсотків.

Це пояснюється тим, що стабільні врожаї високоврожайної озимої пшениці при тогочасному рівні агрокультури можна було отримувати в досить вузькій широтній смузі, яка практично повністю накладається на Правобережний Лісостеп. На Півночі вона обмежувалась лінією Обухів-Фастів, на Півдні орієнтовно лінією Чигирин

— Вінниця.

Одним з важливих факторів отримання стабільних високих врожаїв зернових, а, отже, стабільної доходності і платоспроможності, господарств було прагнення до поєднання в разі можливості орного землеробства з підсічновогневим. Воно було особливо привабливим для новоселів, які, приходячи на нові місця, нерідко не мали достатньої кількості тягла і реманенту для розорювання степової цілини. Зимова вирубка лісових ділянок для безранкового ярового посіву давала в такий спосіб можливість прискорити розширення посівних площ на найтяжчому, початковому етапі становлення господарств. Поєднання цих факторів і було можливим саме в зоні Лісостепу.

Неабияке значення мало також те, що поля, засіяні на підсіках, лежали, як правило, в середині лісових масивів, а тому значно краще були захищені як від посухи, так і від знищення в разі татарського нападу. Таке поєднання також сприяло стабілізації збору зернових. Слід пам'ятати, що Правобережний Лісостеп в XVI — першій половині XVII століття жив в умовах постійного військового неспокою. Тримати значні резервні запаси зерна було нераціонально, оскільки надії врятувати їх під час раптового нападу було мало. Тому все товарне зерно господарства прикордоння намагалися реалізувати якнайшвидше. Висока платоспроможність селянсько-козацьких господарств цієї зони дозволяла їм нагромадити значну кількість вогнепальної зброї. Насиченість Лісостепової місцевості дорогою, але ефективною зброєю робило її краще забезпеченою, принаймні, від найбільш дошкульних важковловимих нападів дрібних татарських загонів.

Відносна забезпеченість тієї чи іншої місцевості від ворожих нападів дозволяла не тільки більш повно використовувати можливості сільського господарства, але й стимулювала будівництво водяних та вітряних млинів, буд,

поташень, гут, селітроварень, кузень, гамарень, чинбарень та інших виробництв і майстерень. Цілком логічно в цій місцевості виникали численні ярмарки. Все це стимулювало новий приплив сюди селянства, що шукало кращої долі, ніж життя уярмленого кріпака.